

היכן הייתה ישראל לולא מלחמת ששת הימים?

אודי דקל

הקדמה

תוצאות מלחמת ששת הימים שינו מהותית את מצבה האסטרטגי של מדינת ישראל. ערב המלחמה הייתה ישראל דמוקרטיה קטנה הדוגלת בערכים סוציאליסטיים. המשק הישראלי היה נתון במיתון כלכלי בעקבות גישה אידיאולוגית של המנהיגות הסוציאליסטית, שהקשתה להתאים אותו לצמיחה מהירה של הסקטור הפרטי. המדינה זוהתה כחלק מהעולם המערבי, והמדינות הערביות שהקיפו אותה היו עוינות לה ולא השלימו עם קיומה כמדינה יהודית בלב המרחב הערבי-מוסלמי. ישראל התאפיינה בצביון חילוני, אך כיבדה את הזרמים הדתיים בתוכה.

המלחמה פרצה ב־5 ביוני 1967 בבוקר, לאחר תהליך הידרדרות הדרגתי בשלוש גזרות: בגבול הסורי, שם נותרו סוגיות טריטוריאליות בלתי פתורות מאז 1948, ולצדן מאבק על מקורות המים. אלה יצרו יחד מתיחות שאיימה להתפקע; בגדה המערבית שבגבול עם ממלכת ירדן גברו החיכוכים עם גורמים פלסטיניים, ששיאם היה בפעולת צה"ל בסמוע בנובמבר 1966; בזירה הדרומית חלה הסלמה ביוזמת מצרים, שנשיאה ומי שנחשב למנהיג העולם הערבי דאז, גמאל עבד אל-נאצר, איים לסגור את מצרי טיראן. ההידרדרות המדינית-ביטחונית המהירה התפתחה למעשה ללא כוונה מוקדמת, אך הובילה את הציבור והמנהיגות בישראל לתחושה מחודשת של איום קיומי.

הצלחת המכה האווירית המקדימה של חיל האוויר הישראלי על מצרים במבצע "מוקד" סימנה תחילתה של שרשרת הצלחות צבאיות חסרות תקדים בדרך להשלמת ניצחון מכריע בשלוש זירות במקביל, וזאת תוך שישה ימי לחימה בלבד. בסיום המלחמה שילשה מדינת ישראל את שטחה, אחזה בכול השטחים מנהר הירדן לים התיכון, וכן ברמת הגולן ובחצי-האי סיני. המלחמה הזניקה את ישראל לראש סדר העניינים העולמי, והיא הוגדרה בעקבותיה כמעצמה צבאית אזורית. מדמוקרטיה קטנה הנאבקת על קיומה וחירותה, הפכה ישראל ל"גוליית" אזורי.

עם זאת הניצחון במלחמת ששת הימים הביא לתחושת עליונות צבאית, לקיבעון מחשבתי ולהערכת חסר את היכולות הצבאיות של אויבי ישראל. זו הסיבה העיקרית להפתעה של מלחמת יום הכיפורים, קצת יותר משש שנים לאחר הניצחון הגדול ב־1967. לצד השינוי האסטרטגי הצבאי כתוצאה ממלחמת ששת הימים, חוותה ישראל תמורה משמעותית ברובד אחר, כשהפכה למדינה כובשת ולשולטת על אוכלוסייה פלסטינית. רק הסכם אוסלו ב' וההתנתקות מרצועת עזה ומצפון השומרון בשנת 2005 העבירו את השליטה על יותר מ־95 אחוזים מהאוכלוסייה הפלסטינית לידי הרשות הפלסטינית (למרות ששגרת החיים של רוב הפלסטינים בשטחים עדיין מושפעת מהשליטה הישראלית).

ברבות השנים נכתבו מאמרים וספרים רבים על הצלחתה הצבאית של מדינת ישראל הצעירה במלחמת ששת הימים. רבים מהם דנים במצבה ערב המלחמה ובאירועים שהובילו לפריצתה. חלקם עוסקים בתוצאות המלחמה ובנרטיבים שהשתרשו בחברה הישראלית והבינלאומית כתוצאה ממנה. ייחודו של מאמר זה הוא בניסיונו לשער היכן הייתה מדינת ישראל היום, ובמיוחד מה היה עשוי להיות מצבה האסטרטגי, לולא התרחשה מלחמת ששת הימים. מאחר ועד היום לא מצא המדע דרך לבחון "מה היה אילו", מאמר זה הוא תרגיל מחשבתי, המתמקד בבחינת שלושה מעצבים אסטרטגיים מרכזיים בחמישים השנים האחרונות: מערכת היחסים של מדינת ישראל עם הפלסטינים, הסכם השלום בין ישראל למצרים והסכם השלום הישראלי-ירדני.

היעדר תוכנית אסטרטגית ליום שאחרי

שמחת הניצחון המשכרת לאחר מלחמת ששת הימים הייתה מהולה במבוכה בין השורות. זו השתקפה בחוסר חשיבה על ההשלכות האפשריות של תוצאות המלחמה, הן בדיוני הממשלה והן בהתבטאויות של מנהיגים ישראליים. ראש אמ"ן דאז, אלוף אהרון יריב, סיפר על "דיון היסטורי" שנערך אצל שר הביטחון משה דיין ב־12 ביוני 1967, יומיים אחרי שהמלחמה הסתיימה. נושא הדיון היה: "איך מארגנים את העניינים עכשיו?" העקרונות שנקבעו בדיון זה היו: "הגדלת שטח המדינה, הבטחת מעמדה של ירושלים העברית, ביטחון שוטף, אבטחת מקורות המים, שטחי מחיה נוספים במידת האפשר – ללא תוספת או תוספת מינימלית של ערבים". לפי יריב, עיקרון נוסף שדובר עליו היה "שלום ומשא ומתן ישיר, תכסיס ולא מטרה", כי "אז כבר אמרנו ששלום לא יהיה"¹.

מדברים אלה ואחרים באותה רוח עולה כי למעשה לא גובשה תוכנית אסטרטגית ליום שאחרי המלחמה. ההנהגה המדינית לא השכילה לתרגם את ההצלחה הצבאית

1 מלחמת ששת הימים, עדות ראש אגף המודיעין האלוף אהרון יריב, 1 בינואר 1972, צה"ל, מחלקת היסטוריה, ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון, <http://news.walla.co.il/item/3048485>

המרשימה לקידום הסדרים מדיניים, ולצה"ל ניתן משקל מכריע בניהול המתרחש בגדה המערבית וברצועת עזה ("השטחים"), מבלי לבחון לעומק את משמעות ועוצמת המפגש בין צבא לבין אזרחים פלסטינים הנתונים למשטר כיבוש. מהתבטאויות ראש הממשלה, לוי אשכול, עולה תחושת התלהבות עקב ההשתלטות על חבלי ארץ ישראל שנותקו מהמדינה ב־1948, ובמקביל רצון לא לסתום את הגולל על הסיכויים לשלום על ידי קביעת "מסמרות", קרי עובדות בשטח. אשכול גם היה טרוד בסוגיות שנגעו למעמדה הבין־לאומי של ישראל ("איננו פועלים בחלל ריק"), לסכנה הדמוגרפית (שמחייבת להימנע מהגדלת שיעור הערבים באוכלוסיית המדינה), ולירושלים: "על ירושלים אנחנו מוכנים להיהרג".² השניות בדבריו מסמלת את חוסר הבהירות שאפיין את ישראל בבואה להחליט מה לעשות עם הישגיה במלחמה וכיצד לתרגמם לנכסים אסטרטגיים.

בישיבת ממשלה שנערכה ב־18 וב־19 ביוני 1967 חלק שר התיירות, משה קול, על החלטת יושב ראש ועדת השרים לביטחון, ראש הממשלה אשכול, לסכם את הדיון בקביעה שהירדן הוא גבול הביטחון של ישראל. קול טען שלא התקבלה החלטה כזאת, ואם אמנם תתקבל, היא תביא ליצירת מדינה דו־לאומית.³ התנגדותם הנחרצת של חלק מהשרים לויתור כלשהו על שטחי ארץ ישראל מחד גיסא, והיעדר רצון של שרים אחרים לממש את שליטתה של ישראל במיליון וחצי פלסטינים מאידך גיסא, הובילו את הממשלה למצב של חוסר הסכמה סביב תוכן ההצעה שתוגש לירדן בנוגע לשטחים. בסופו של דבר החליטה ממשלת ישראל לא להחליט בכול הנוגע למדיניותה בשטחים אלה.

לעומת זאת, הממשלה קיבלה, ברוב של עשרה קולות מול תשעה, החלטה בעניין רמת הגולן וסיני, לפיה אין בכוונת ישראל לספח שטחים אלה: "ישראל מציעה חוזי שלום עם מצרים ועם סוריה, הכוללים הסדרי ביטחון, על יסוד הגבול הבינלאומי וצורכי הביטחון של ישראל".⁴ החלטה זו של ממשלת ישראל הועברה בחשאי לארצות הברית, ובאמצעותה למצרים ולסוריה, אך אלו לא החזירו תשובה חיובית. לעומת זאת, בסוף אוגוסט 1967 התכנסו מנהיגי מדינות ערב בח'רטום שבסודאן לוועידת פסגה, שב־2 בספטמבר קיבלה את ההחלטות הידועות בתור "הלאווים של ח'רטום": לא למשא ומתן עם ישראל, לא לשלום אתה ולא להכרה בה. החלטות אלו הביאו לשינוי במדיניות ישראל והקטינו את נכונותה לגלות

2 ימימה רוזנטל, עורכת, לוי אשכול ראש הממשלה השלישי, מבחר תעודות מפרקי חייו (1895–1969), (ירושלים: מדינת ישראל ארכיון המדינה, 2010), עמ' 575, <http://www.kotar.co.il/KotarApp/Viewer.aspx?nBookID=95199637#604.223.6.default>

3 ישיבת הממשלה, 18 ביוני 1967, סעיף 553, ארכיון המדינה, א-8164/7.

4 ישיבת הממשלה, 19 ביוני 1967, סעיפים 561, 563, ארכיון המדינה, א-8164/8.

גמישות וויתורים על בסיס הנוסחה של "שטחים תמורת שלום" וסידורי ביטחון ברמת הגולן ובסיני.

השלום עם מצרים – הישג אסטרטגי

מלחמת ששת הימים חוללה תהליכי תמורה רעיוניים ומעשיים במצרים, ולא לה היה אפקט כפול וסותר על תפיסת הסכסוך עם ישראל: מצד אחד, המלחמה תרמה להחרפת עוצמתו ומרכזיותו של הסכסוך הישראלי-ערבי: המציאות שהתהוותה בעקבות התבוסה הערבית הרחיבה את העיסוק בסכסוך, ביססה תחושת זיקה של אזרחי מצרים כלפיו, חיזקה את תחושת הצדק העצמית, העמיקה את המחויבות להמשך המאבק בישראל, ביצרה את אי-ההשלמה עם קיומה של מדינת ישראל, טיפחה איבה ושאיפות נקם והגבירה את הדמוניזציה של היהודים והציונות; מצד שני, המלחמה עוררה גם ביקורת עצמית והאיצה את שקיעת האידיאולוגיה הפאן-ערבית ששלטה בימי נאצר, עקב כישלונה החרוץ להגשים את היעדים שהציבה לעצמה ואת התקוות שנתלו בה. התפתחויות אלו הביאו לבחינה מחדש של תפיסות יסוד בלתי מתפשרות לגבי הסכסוך עם ישראל. בחינה זו הבשילה, בסופו של דבר, לרעיון של החזרת השטחים המצריים תמורת שלום כדרך פעולה מועדפת. מדיניות זו יושמה בפועל רק לאחר מלחמת יום הכיפורים.⁵

תהליכי התמורה הרעיוניים בעקבות מלחמת ששת הימים ותוצאות מלחמת יום הכיפורים הם רכיבים הקשורים למעשה בתהליך אחד. יחד הם השפיעו רבות על השיקולים שעמדו בבסיס ההכרעה המצרית לחתום על הסכם שלום נפרד עם ישראל: במישור הטריטוריאלי, מצרים שאפה להשיב לשליטתה את השטחים שאבדו לה במלחמת ששת הימים, בראשם חצי האי סיני על משאבי הנפט ואתרי התיירות המצויים בו; במישור החומרי, המלחמות עם ישראל התישו את כלכלת מצרים, בעוד שהסדר שלום נתפס כתנאי הכרחי להפניית המשאבים הלאומיים לשיקומה ולבנייתה כמדינה משגשגת ומתקדמת; במישור הצבאי, ההישגים היחסיים שרשם הצבא המצרי במלחמת יום הכיפורים, אשר נתפסו כמחיקת ההשפלה של מפלת 1967, תרמו לאשראי הציבורי שניתן לנשיא אנואר סאדאת להוביל מהלכים מדיניים חלוציים ופורצי דרך. במקביל, המצורף של התבוסה המצרית לצה"ל במלחמת ששת הימים יחד עם ההתאוששות המהירה שלו בשדה הקרב במלחמת יום הכיפורים, חיזק את ההבנה בצד המצרי כי המשך המאבק הצבאי בישראל הינו חסר תוחלת; ולבסוף, במישור המדיני, השאיפה של סאדאת להתקרב לארצות הברית, בתקווה

5 יוהנן פט הרכבי, עורך, **לקח הערבים מתבוסתם** (תל אביב: עם עובד, 1972, הדפסה שלישית), עמ' 12–17, 35; יוסי אמיתי, **מצרים וישראל – מבט משמאל** (אוניברסיטת חיפה וזמורה ביתן, 1999), עמ' 163; שמעון שמיר, **מצרים בהנהגת סאדאת: הביקוש אחר אוריינטציה חדשה** (תל אביב: דביר, 1978), עמ' 188–189.

שזו תוכל לכפות על ישראל נסיגה לגבולות 1967 ולהעניק למצרים סיוע כלכלי, הגבירה את נכונותו להסדר שלום. הרצון בהידוק שיתוף הפעולה עם ארצות הברית הפך את יעד השלום עם ישראל – בעלת בריתה הקרובה – למושך יותר, ואף לצורך לאומי חיוני מבחינת מצרים.⁶

ניתן לקבוע כי השלום עם מצרים – מנהיגת העולם הערבי – התאפשר רק לאחר שהשיבה לעצמה את כבודה בעקבות "ניצחון אוקטובר 73" ונחישותו של הנשיא סאדאת להגיע להסכם עם ישראל בשם המטרה העליונה של השבת כל האדמות המצריות שנכבשו ב-1967. לפיכך, קשה לשער שמצרים הייתה בוחרת באסטרטגיית השלום עם ישראל לולא רצף האירועים שהחלו במלחמת ששת הימים, עברו דרך מלחמת יום הכיפורים והסתיימו בחתימה על הסכם השלום כ-12 שנים מאוחר יותר.

מאז חתימתו של הסכם השלום עם מצרים חוותה ישראל שתי מלחמות בלבנון, שתי אנתרופאדות בזירה הפלסטינית ושורה של עימותים צבאיים ברצועת עזה, וברמה האזורית – שתי מלחמות במפרץ וטלטה אזורית. כל ההתפתחויות האלו גררו חוסר יציבות מתמשכת. לכך יש להוסיף את הזעזועים בזירות הפנימיות במצרים ובישראל עקב רצח הנשיא סאדאת (1981) ורצח ראש הממשלה רבין (1995). למרות כל האירועים הללו והסכנות הגלומות בהם, הסכם השלום בין שתי המדינות מחזיק מעמד, בעיקר בשל ההבנה במצרים שאין לה אופציה צבאית מול ישראל. שורשיה של הבנה זאת הם, בראש ובראשונה, בתוצאותיה של מלחמת ששת הימים.

השלום עם ירדן – הישג והחמצה

המגעים המדיניים הישירים בין ישראל ובין המשפחה ההאשמית החלו בתום מלחמת העולם הראשונה, נמשכו במהלך תקופת המנדט הבריטי והמשיכו להתקיים גם לאחר עצמאותן של ירדן וישראל. המגעים נמשכו אפילו במהלך מלחמת העצמאות. חלק מערוצי ההידברות היו חשאיים, וחלקם היו גלויים והתקיימו בחסות האו"ם. ערב מלחמת ששת הימים נאלץ המלך חוסיין ליישר קו עם העולם הערבי ולהצטרף לקואליציה הבין-ערבית שכונן נשיא מצרים נאצר נגד ישראל.⁷ לאחר

6 שמיר, **מצרים בהנהגת סאדאת**, עמ' 77-79; Avraham Sela, *The Decline of the Arab- Israeli Conflict: Middle East Politics and the Quest for Regional Order* (Albany: State University of New York Press, 1998), p. 153; Neill Lochery, *The Difficult Road to Peace: Netanyahu, Israel and the Middle East Peace Process* (Reading: Itacha Press, 2000); Yoram Meital, *Egypt's Struggle for Peace: Continuity and Change 1967-1977* (Gainesville: University Press of Florida, 1997), pp. 133-134.

7 זאב בר-לבאי, **המשטר האשמי 1949-1967 ומעמדו בגדה המערבית** (תל אביב: מכון שילוח, אוניברסיטת תל אביב, 1981).

המלחמה התמקדה האסטרטגיה הירדנית בהשבת השליטה על הגדה המערבית ומזרח ירושלים לשליטת הממלכה. בד בבד, המלחמה האיצה את התחזקותה של התנועה הלאומית הפלסטינית, שהפכה לאיום משותף על בית המלוכה ההאשמי ומדינת ישראל, לא רק בהקשר של מעמדה של ירדן בגדה ובירושלים, אלא גם בהקשר של עצם הלגיטימיות של השלטון ההאשמי ויציבותה של ירדן כמדינה.⁸ "האופציה הירדנית" הייתה באותה עת רלוונטית מאוד. זאת, בעיקר לאחר סילוק אש"ף מירדן בעקבות אירועי "ספטמבר השחור" ב־1970 ותוכנית הפדרציה של המלך חוסיין ממארכ 1972, שנועדה לחזק את הקשר הירדני לגדה המערבית ולירושלים על חשבון אש"ף. אולם, אופציה זו לא זכתה להיענות מצד ממשלת ישראל, שבראשה עמדה אז גולדה מאיר.⁹ לאחר מלחמת יום הכיפורים הוסרה "האופציה הירדנית" מעל סדר היום הלכה למעשה, בעקבות החלטות ועידת הפסגה הערבית ברבאט באוקטובר 1974, שקבעו כי אש"ף הוא הנציג הלגיטימי היחיד של העם הפלסטיני, ומאוחר יותר בשל המהפך השלטוני בישראל ב־1977, אשר חיזק את תפיסת ארץ ישראל השלמה ו"ירדן היא פלסטין". ירדן ואש"ף מצדם ניסו לקדם את "תוכנית הפעולה המשותפת", אשר התבססה על העיקרון שהפלסטינים יממשו את זכותם להגדרה עצמית במסגרת קונפדרציה עם ירדן, אך משניסיונות אלה נכשלו, הודיע המלך חוסיין, בנאום שנשא בפברואר 1986, על הפסקת שיתוף הפעולה עם אש"ף.¹⁰

ניסיון להחיות את "האופציה הירדנית" נעשה על ידי המלך חוסיין ושר החוץ הישראלי שמעון פרס ב־1987. במהלך פגישה חשאית שהתקיימה בלונדון חתמו השניים על הסכם הקובע כי ירדן היא המדינה שבמסגרתה מוצאים הפלסטינים את הגדרתם העצמית. הרעיון המסדר של ההסכם קבע כי ירדן תחזור לשלוט באוכלוסייה הפלסטינית בגדה המערבית במתכונת כלשהי, ובמקביל תחתום על הסכם שלום עם ישראל. בנוסף, סוכם בין חוסיין ופרס כי העניין הפלסטיני ייוצג במסגרת משלחת ירדנית לוועידה בינלאומית וכי נציגי אש"ף לא ישתתפו בוועידה זו. פרס, אשר יזם את הפגישה, קיבל את אישורו של ראש ממשלת האחדות הלאומית, יצחק שמיר, לקיומה, אלא שמיר הסתייג לבסוף מתוצאותיה, מחשש שוועידה בינלאומית תכפה על ישראל פתרון המנוגד לאינטרסים שלה, כפי שהוא ראה אותם.

8 Daniel Dishon, (ed.), *The Middle East Record, 1969-1970* (Jerusalem: 1972).

9 הודעת ראש הממשלה גולדה מאיר בכנסת, **דברי הכנסת**, (1972), עמ' 294.

10 מנחם קליין, **דו־שיח ושברו: יחסי ירדן-אש"ף 1985-1988**, פרסומי מדיניות 27, (ירושלים: היחידה ללימודי מזרח תיכון בן ימינו, מכון דיווידס ליחסים בינלאומיים, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1988), עמ' 29-66.

נסיגת ישראל מהסכם לונדון, הסכנה הפלסטינית שנשקפה להמשך שלטונו של בית המלוכה הירדני, ובמיוחד פרוץ האנטיפאדה הראשונה (דצמבר 1987), הביאו את המלך חוסיין ב־1988 לסגת מרעיון החיבור בין שתי גדות הירדן ולהכריז על ניתוק הזיקה ביניהן, תוך ויתור על התביעה לריבונות ירדנית בגדה המערבית וניתוק הקשרים החוקיים והמינהליים בין ירדן לאש"ף. בכך הוא נתן ביטוי לרצונה של ירדן לא לשאת במחיר פתרונו של הסכסוך הישראלי-פלסטיני, והביע למעשה את תמיכתה בהקמת מדינה פלסטינית עצמאית בגדה המערבית. חתימת הסכם אוסלו בין ישראל לאש"ף (1993) אפשרה למלך חוסיין להפוך את המגעים הסודיים שניהל עם ישראל לגלויים, ולפתוח בכך את הדרך להשגת הסכם שלום פורמלי בין ישראל לירדן. הסכם זה נחתם באוקטובר 1994.

הקשרים של ישראל עם בית המלוכה ההאשמי לא היו תלויים בתוצאות מלחמת ששת הימים, שכן הם התקיימו לפניו והמשיכו להתקיים גם לאחריה, אך אין ספק שהם הושפעו ישירות מהסוגיה הפלסטינית. שורה של התפתחויות שהחלו במלחמת ששת הימים הן שאפשרו להשיג, בסופו של דבר, הסכם שלום בין ישראל לירדן. ישראל החמיצה הזדמנות, שכנראה הייתה קיימת עוד לפני המלחמה, אך גם מיד לאחריה, להכיר בריבונות הירדנית בגדה המערבית, ובכך לבנות את התנאים למימוש "אופציה ירדנית" ובמסגרתה מימוש השאיפות הלאומיות הפלסטיניות בכול מסגרת פוליטית שעליה יחליטו שני הצדדים – קונפדרציה, פדרציה או מסגרת אחרת. עם זאת, תוצאות מלחמת ששת הימים והשלכותיה הזניקו למרכז הזירה הבינלאומית את הבעיה הפלסטינית ואת זכות הפלסטינים להגדרה עצמית. במצב החדש שנוצר, סביר להניח כי הפלסטינים לא היו מסכימים לעסקה שתביא למימוש "אופציה ירדנית" מעל לראשם.

הסוגיה הפלסטינית – "פלונטר" שהולך ומסתבך

כדי לשער מה היה גורלו של הסכסוך הישראלי-פלסטיני אם לא הייתה פורצת מלחמת ששת הימים ומסתיימת כפי שהסתיימה, יש לשאול האם הבעיה הפלסטינית הייתה מתקיימת בעוצמתה הנוכחית ללא הכיבוש הישראלי של הגדה המערבית ורצועת עזה. שאלה נוספת בהקשר זה היא האם ישראל הייתה מגיעה להידברות עם הפלסטינים ולמשא ומתן עמם גם לולא מלחמה זו ותוצאותיה הטריטוריאליות.

האם הבעיה הפלסטינית הייתה מתקיימת בעוצמתה הנוכחית ללא כיבוש הגדה המערבית?

כל השטח המרכיב את ישראל/פלסטין, מהים עד הנהר, הפך להיות תחת שליטה ישראלית בעקבות מלחמת ששת הימים. בנרטיב הפלסטיני, מצב זה החמיר את הבעיה ההיסטורית, מכיוון שכול הטריטוריה של פלסטין המנדטורית, עד המטר

האחרון שלה, עברה לידי מדינת ישראל. יחד עם זאת, הפלסטינים תושבי הגדה המערבית ורצועת עזה (ללא פזורת הפליטים) קיבלו בן לילה גישה עצמאית וישירה לישראל לניהול בעיותיהם. בראייה ישראלית, הם הפכו לכתובת אחראית אפשרית להסדר מדיני עתידי.

בימים הראשונים שלאחר המלחמה הקימה ממשלת ישראל ועדה בין-משרדית למגעים מדיניים באזורי הכיבוש ("ועדת הארבעה"), וכן את "ועדת הגדה המערבית" (שחבריה היו ראשי המוסד והשב"כ, אלופים מצה"ל ופקידים בכירים ממוסד החוץ). ביולי 1967 הניחה "ועדת הארבעה" על שולחן הממשלה דו"ח סודי ביותר תחת הכותרת: "הגדה המערבית, הממלכה הירדנית ורצועת עזה: הצעה לפתרון ולמדיניות". חברי הוועדה קבעו בדו"ח כי נפתח פתח לאפשרות של הסכם עם המלך חוסיין וניסו להאיץ בממשלת ישראל להגיע להסדר מדיני עם ירדן ללא דיחוי ולפני כל דבר אחר. המלצתם הייתה כי עד לחתימת הסכם עם ירדן, הגדה המערבית תנוהל על ידי ישראל כיחידה מינהלית ומשקית נפרדת. באוגוסט 1967 הגישה "ועדת הגדה המערבית" לממשלה מספר אופציות להסדר מדיני, החל מסיפוח הגדה, דרך סוגים שונים של הסדר עם ירדן ועד הקמת מדינה פלסטינית עצמאית. פעולות כאלו וחשיבה על הסדר מדיני בין ישראל לעם הפלסטיני לא היו בסל היוזמות והרעיונות ערב מלחמת ששת הימים, והרעיונות והיוזמות שהועלו לאחר המלחמה לא אומצו על ידי הממשלה.¹¹

בעלי תפקידים שהיו שותפים לגיבוש הרעיונות המתוארים לעיל טוענים שהם נתקלו במדיניות שקבעו ראשי הממשלה לוי אשכול וגולדה מאיר, שהייתה מבוססת על אחיזה איתנה בשטחים בלי לוותר על אף שעל מהם ובלי להסכים לפחות ממשא ומתן ישיר עם מדינות ערב על הסדר קבע, כולל שלום. הם מעידים שהממשלה דחתה כל עיסוק משמעותי בתחום המדיני והעדיפה בבירור את המשך המצב הקיים על פני נקיטת יוזמה כלשהי, מתוך תחושה של נוחות ויתירות זמן כתוצאה מהניצחון המוחץ. בראייתם, ישראל נאחזה בתירוצים שונים (כמו ה"לאווים" של מדינות ערב בהחלטות ועידת ח'רטום) ולא השכילה להפוך את ניצחונה הצבאי להישג מדיני.¹²

מהפרוטוקולים של ישיבות הממשלה באותה תקופה עולה כי החזקת השטחים הייתה מראשיתה בעיקר תוצאה של היעדר הסכמה בתוך ממשלות ישראל לגבי עתידם ולגבי מפת הגבולות הסופיים של מדינת ישראל. הדבר היה פועל יוצא של חולשת המנהיגים לקבל החלטות קשות, בשל סיבות פוליטיות ואידיאולוגיות, וגם בשל תחושת ההישג ושיכרון הכוח כתוצאה מהישגי המלחמה. זמן קצר לאחר

11 שלמה גזית, פתאים במלכודת – 30 שנות מדיניות ישראל בשטחים (תל אביב: זמורה-ביתן, 1999), עמ' 142–143.

12 תום שגב, 1967 – הארץ שינתה את פניה (ירושלים: כתר, 2005), עמ' 538–547.

מלחמת ששת הימים הוטמעה הגישה שהביטחון קודם לשלום, ולא השלום אלא המרחב הביטחוני של השטחים ועוצמתו של צה"ל הם הערובה לביטחון הלאומי של ישראל.

מלחמת ששת הימים חיזקה את ההתנגדות הרחבה שהייתה להכרה בפלסטינים כעם שזכאי להגדרה עצמית ולזכויות פוליטיות נפרדות, וביססה את התחושה שאין הצדקה להקמת ישות פלסטינית עצמאית בשטחי הגדה המערבית ורצועת עזה. בשני העשורים הבאים לאחר המלחמה, פעלה התנועה הלאומית הפלסטינית משטחי ירדן, לבנון ותוניסיה, בעוד שהפלסטינים בשטחי הגדה והרצועה נותרו מחוץ למעגל המחשבה והעשייה המדינית. אלא שהתמשכות מצב הכיבוש הביאה כעבור שני עשורים, בדצמבר 1987, להתקוממות עממית של הציבור הפלסטיני באותם שטחים. האנתיפאדה הראשונה, שפרצה מלמטה ובראשיתה הייתה מנותקת מהקוונט אש"ף, שינתה את המציאות: היא פקחה את עיני ישראל והקהילה הבינלאומית והובילה לאחר מספר שנים, בנסיבות האזוריות של ניצחון קואליציה אזורית ובינלאומית על עיראק של סדאם חוסיין, להתנעת תהליך מדיני אזורי ולהטמעת הנוסחה "שטחים תמורת שלום" (ועידת מדריד, השיחות הרב-צדדיות, השיחות בווינגטון עם המשלחת הירדנית-פלסטינית).

ניתן לשער כי אם ישראל לא הייתה כובשת ב-1967 את שטחי הגדה המערבית ורצועת עזה, היה נמשך המצב שקדם למלחמה, בו ירדן ומצרים שולטות בשטחים אלה והסכסוך הישראלי-ערבי נסוב סביב שאלות היסוד שנוצרו ב-1917 והתעצבו מחדש ב-1948: מעמדה של אדמת פלסטין כולה וקיומה של מדינת ישראל – "שלוחת הקולוניאליזם המערבי"; שליטתה של ישראל בעקבות מלחמת 1948 בשטחים שחרגו בהרבה מגבולות תוכנית החלוקה של האו"ם מ-1947; עתידם של הפליטים הפלסטינים במדינות ערב. הווה אומר, הבעיה הפלסטינית הייתה מתקיימת בעוצמה דומה לזו שהתפתחה, גם אם בכיוונים אחרים.

שתי השלכות מרכזיות נודעו, אם כך, למלחמת ששת הימים בהקשר הפלסטיני: האחת, הפיכת הסוגיה הפלסטינית מבעיה של העולם הערבי לבעיה שפתרונה מוטל על כתפי ישראל; השנייה, הבנה שהפתרון הטריטוריאלי חל רק על השטחים שישראל כבשה ב-1967.

האם היינו מגיעים לתהליך מדיני עם הפלסטינים לולא מלחמת ששת הימים?

ההנהגה הפלסטינית התרסקה והתפזרה לכל עבר לאחר 1948. רק כעשור מאוחר יותר החלה התארגנות של צעירים פלסטינים במסגרות ארגוניות שונות (כמו תנועת פת"ח והחזיתות שהרכיבו בהמשך את אש"ף). אלה תבעו מהמנהיגים הערביים את פתרון הבעיה הפלסטינית וחיפשו דרכים לרתום אותם כדי "לשחרר

את אדמות פלסטין בכוח מידי הציונים". ב־1964, בוועידת הפסגה הראשונה של מנהיגי ערב, הוקם "ארגון השחרור הפלסטיני" (אש"ף) כמטריה פוליטית שתכליתה הייתה להשאיר את הפוליטיקה הפלסטינית וזו הקשורה בפלסטינים בשליטה הדוקה של מדינות ערב, ובעיקר של מצרים. ב־1969, בעקבות מלחמת ששת הימים וכיבוש הגדה המערבית, השתלט ארגון פת"ח בראשות יאסר ערפאת על אש"ף, ומאז הנהיג אותו.

ניתן להעריך שגם אם מלחמת ששת הימים לא הייתה מתרחשת, הבעיה הפלסטינית לא הייתה "מתאדה", אש"ף היה מתחזק ואף נוקט כל דרך אפשרית (בכלל זה עידוד פעולות טרור וגרירת מדינות ערב למלחמה עם ישראל) כדי להשאיר את הסוגיה על סדר היום של העולם הערבי ושל הקהילה הבינלאומית. קיומם של מחנות הפליטים הפלסטיניים במדינות ערב לא היה מאפשר למנהיגים הערביים להתעלם מהבעיה. מחנות הפליטים עצמם היוו מוקד לגיוס צעירים לשורות ארגוני הטרור, שמצדם הציבו אתגר ליציבות המשטרים הערביים (כמו בירדן ובלבנון), וכן לשימור העוינות כלפי ישראל ולהיעדר רגיעה ביטחונית.

קשה להניח שבנסיבות הגיאופוליטיות ששררו לפני 1967, ישראל, הפלסטינים או מדינות ערב היו מניעים מהלך מדיני ליישוב הסכסוך ביניהם, שכן הדיון אז נסוב על סוגיות 1948, ולישראל לא היו באותה מציאות נכסים אסטרטגיים למקח וממכר (כמו "שטחים תמורת שלום"). רק 21 שנה לאחר מלחמת ששת הימים, ולאחר גירוש אש"ף מירדן (1970) ומלבנון (1982), קיבל הארגון, בוועידת "המועצה הלאומית הפלסטינית" שהתקיימה באלג'יר (1988), את הנוסחה הקובעת הלכה למעשה שכול דיון עם ישראל יתקיים על בסיס החלטות מועצת הביטחון של האו"ם 242 ו-338, ובמשתמע, שהדיון הטריטוריאלי יתקיים על השטחים שנכבשו ב־1967.¹³ אם היו מתפתחים לפני 1967 תנאים להסדר מדיני שמהותו הקמת מדינה פלסטינית, היה זה תהליך לא בילטרלי (ישראלי-פלסטיני), אלא מולטילטרלי, בהשתתפות מצרים וירדן ואפילו בהובלתן, ובגיבוי העולם הערבי. הסבירות שתהליך מדיני מסוג זה היה קורה נותרת נמוכה, בשל תחושת הביטחון שהייתה אז לעולם הערבי, במיוחד אם לא הייתה פורצת מלחמת ששת הימים, מצד אחד, ובשל תחושת האיום הקיומי של ישראל הצעירה בשטחה המצומצם, מצד שני. ניתן גם להעריך כי מצרים וירדן היו מעדיפות לשמר את שליטתן באותן טריטוריות: מצרים – כדי להמשיך ולאתגר את ישראל ולהרחיק את הבעיה הפלסטינית ממנה; ירדן – כדי להבטיח שליטה על הפלסטינים באופן שימנע זעזועים בתוך הממלכה בשל המציאות הדמוגרפית, ובעיקר כדי להבטיח שליטה בהר הבית, שהוא הנכס הדתי יקר הערך ביותר של השושלת ההאשמית.

13 שואן פלסטיניה, 188 (נובמבר 1988), עמ' 2–6.

ניתן גם להניח כי ללא מלחמת ששת הימים, הסטטוס קוו שהתעצב לקראת מלאת עשרים שנה להחלטת החלוקה של האו"ם לא היה נמשך לאורך זמן. זאת, לאור היעדר יכולת לגבש הסדר בין ישראל לעולם הערבי בכלל ועם הפלסטינים בפרט, וכן עקב העול הגובר של הבעיה הפלסטינית על המשטרים במצרים ובירדן בשל אהדת הרחוב הערבי לזכויותיהם. לפיכך, ניתן להניח שבמוקדם או במאוחר הייתה פורצת מלחמה עם ישראל, כפי שאכן אירע ב־1967.

התנאים שהתעצבו בעקבות מלחמת ששת הימים והכבדת עול הכיבוש על ישראל, וכן התפתחויות בזירות האזורית והבינלאומית, יצרו תשתית להכרה הדדית בין מדינת ישראל לאש"ף. זו יושמה בהסכם אוסלו ב־1993, בהצהרת העקרונות הישראלית-פלסטינית, ובהמשך בהסכמי הביניים ובניסיונות לגבש הסכם קבע בין ישראל לרשות הפלסטינית כמי שמייצגת העם הפלסטיני. הבסיס לדיון בכול הניסיונות האלה היו השטחים שישראל כבשה ב־1967, ולא כל שטחי ארץ ישראל המנדטורית.

סיכום – חוסר בשלות למיצוי ההזדמנות האסטרטגית

קשה לשער מה היה מעמדה של מדינת ישראל לולא התרחשה מלחמת ששת הימים. אין ספק כי המלחמה הקפיצה את ישראל למעמד של מעצמה צבאית אזורית והביאה להכרה (שהתחזקה לאחר מלחמת יום הכיפורים) כי לא ניתן למוטט אותה ולהכריעה במהלך צבאי על ידי קואליציה כלל ערבית. עם זאת, יצוין כי התשתית להישגים הכלכליים, המדעיים והטכנולוגיים של ישראל נבנתה עוד לפני מלחמת ששת הימים וממשיכה להוות את "הגל הנושא" שלה לעבר העתיד. תוצאות המלחמה פתחו לישראל הזדמנויות אסטרטגיות שלא היו קיימות לפני, ובעיקר יכולת לכוון הסכם שלום עם מצרים, מנהיגת העולם הערבי. בטווח הרחוק יותר הן גם אפשרו את המצע לחתימת הסכם השלום עם ירדן, החולקת יחד עם ישראל את "עול" הבעיה הפלסטינית.

סביר להניח כי התנאים ששררו ערב המלחמה היו מובילים לעימות צבאי רחב היקף, שתוצאותיו לא היו דומות בהכרח לתמונת המצב ב־11 ביוני 1967. התפרצות מלחמה בעיתוי אחר ובתנאים פחות נוחים לישראל, מבלי לממש את המכה המקדימה במתאר של גבולות 1967, יכולה הייתה ליצור אתגר ביטחוני קשה (לדוגמה, ביתור המדינה או כיבוש חלקים ממנה). מלחמת ששת הימים סיפקה לישראל עומק אסטרטגי שאפשר לה להתמודד אפילו עם מתאר ההפתעה של מלחמת יום הכיפורים.

המלחמה העצימה את תנועת השחרור הלאומית הפלסטינית, אשר לקחה מידי מדינות ערב את הובלת המאבק נגד ישראל והתמקמה בליבת הסכסוך הישראלי-ערבי, עד שזה הפך למעשה לסכסוך ישראלי-פלסטיני. מבחינתה של

ישראל, תחושת הכוח שלה בעקבות אותה מלחמה ואחיזתה בכול שטחי ארץ ישראל הביאו לכך שממשלותיה נמנעו ממימוש ההזדמנות האסטרטגית להגיע להסדרת הבעיה הפלסטינית במסגרת "האופציה הירדנית" – אופציה שתיאורטית הייתה קיימת גם ללא מלחמת ששת הימים, אך הפכה למעשית יותר בעקבותיה. בנוסף לכך, האופן שבו ניהלה את הסכסוך מאז 1967 עיגן את התפיסה כי הגורם האחראי לפתרון הבעיה הפלסטינית היא, בראש ובראשונה, ישראל וכי כל הסדר ישראלי-פלסטיני יהיה בתחומי ארץ ישראל – בין נהר הירדן לים התיכון. ישראל לא השכילה להרחיב את מעגל השותפות האחראיות ואת המרחב הטריטוריאלי לפתרון הבעיה הפלסטינית בהסכמי השלום שחתמה עם מצרים וירדן ובהתנהלותה לאחריהם.

אילו לא היו נופלים לידיה של ישראל השטחים שכבשה במלחמת ששת הימים, ולולא נותרו בשליטתה שנים ארוכות, על כל ההתפתחויות הנלוות לכך ובהן מפעל ההתנחלויות, סביר להניח כי מעמדה של ישראל בעולם היה יציב משהוא כיום. גם לא הייתה סיבה להתייחס אליה כמדינת אפרטהייד המפרה זכויות אדם, והיא הייתה פחות מאותגרת בסוגיית הלגיטימיות שלה כמדינה יהודית.

אם ישראל תמשיך לאחוז בשטחים שנכבשו ב־1967, תוך שמירה על עמימות ביחס לכוונותיה בעתיד והיעדר נחישות לפתרון הבעיה הפלסטינית, היא תחמיץ את ההזדמנויות האסטרטגיות שניצבות לפתחה לביסוס מקומה בעולם כמעצמה טכנולוגית בתחום הביטחון, ההיי־טק והסייבר. הדבר גם יפגע ביכולתה לבצר את מעמדה האזורי ולהשיג הכרה בה כדמוקרטיה שביכולתה לקיים יחסים קונסטרוקטיביים עם שכנותיה במזרח התיכון.

בהיבט החברתי-הפנימי, ניתן לשער כי קיטוב על רקע דתי, סוציו-אקונומי ועדתי היה מתפתח במדינת ישראל גם ללא מלחמת ששת הימים. עם זאת, נראה שהדבר לא היה מתבטא בעוצמות דומות לאלו הנוכחיות, המוזנות מתופעות הלוואי השליליות של שליטה בעם אחר ומהקיטוב האידיאולוגי ביחס לעתיד הבעיה הפלסטינית והשטחים.

חמישים שנה אחרי מלחמת ששת הימים הגיעה העת להפיג את העמימות ביחס לכוונותיה של מדינת ישראל לגבי השטחים ולהציג בבהירות את יעדיה אל מול הבעיה הפלסטינית. כמו כן, יש מקום לגבש כללי משחק מוסכמים בחברה הישראלית ביחס לאופן קבלת ההחלטות האסטרטגיות הנוגעות לסוגיות המרכזיות שעל הפרק – היפרדות מהפלסטינים, הסדר של שתי מדינות או סיפוח השטחים.